

Kós Károly és a Varju nemzetség

A katasztrofális trianoni országvesztés súlyos történelmi traumáját az elszakított és idegen utódállami keretek közé, jogfosztott kisebbségi sorba taszított erdélyi magyarság legjobbjai már az első pillanatoktól kezdve a szülőföldön maradásra, a kitartó hűségre, az újfajta életteremtésre biztató profetikus szövegekkel, a szenvedésben is megnevesedő sorsvállalás éthoszának himnikus hirdetésével igyekeztek oldani, enyhíteni. Az *Eredj, ha tudsz!* (Reményik Sándor emblemikus költeménye) például már 1918 végén szenvedélyes hűségvallomással tesz hitet a bármilyen körülmények közötti otthonmaradás létparancsa mellett („Itthon maradok én!”). Azokhoz szólva, akik a tragikus helyzetből menekülve talán azt remélik, hogy „a hontalanság odakünn / Nem keserűbb, mint idebenn.” Kós Károly egyenesen a már elértnél is kiemelkedőbb nemzetközi hírnévvel kecsegtető építőművészeti karrierjét áldozta fel azért, hogy a románok (a Kolozsvárra bevonulva Mátyás király szobra körül ujjongva a hórát járó megszállók) elfoglalta Erdélybe visszatérhessen 1918 karácsonyán (a demarkációs vonalig eljutó utolsó vonatnak is már csak a mozdonyán), s az onnan távozó áradataival mintegy jelképesen is ellenkező irányba tartva válják a „hűség és szolgálat” „igehirdető”¹ mindenesévé, a cselekvő kisebbségi népszolgálat, az élni akarás példaállandó (és Sütő András kifejezésével: „égtartó”) szellemóriásává, a magyar és az emberi megmaradás áldozatos misszióvezető, titáni elszántságú, Atlasz-energiájú, „muszáj-herkulesi” apostolává. A bizonytalanságot s a kiszolgáltatottságban is a küzdelmes helytállás magasrendű morális kötelezettségét választva a fényesnek ígérkező budapesti jövő és egzisztencia (az Iparművészeti Főiskola profeszszori állása) helyett.² Kányádi Sándor költői szava szerint: „Hajlékot Istennek, / hajlékot embernek / kőből, fából / házat, / raktál a léleknek / kőnél, cse-refánál / erősebb igékből / várat (...) magaslik, nem porlad / a megtartó példa” (*Kós Károly arcképe alá*). Vagy amiként Farkas Árpád versében jelenik meg: „Jöttél patamorajt túlkialtó szónak, / zsúpot rakni megrokkoló hónap, / tornyot szétzúllott harangszónak. / Jöttél szelet állni – széledőkkel szembe, / boka-harapdáló történelemben” (*A szembejövőknek – Kós Károly születésnapjára*).

A sokműfajú író, a publicista, a költő, a gondolkodó, az építész, a grafikus, a fametsző, a képzőművész, az illusztrátor, a betűmetsző, a nyomdász, a szer-

¹ CZINE Mihály, *Kisebbség és irodalom* (Pozsony: Madách Könyvkiadó, 1992), 180–193.

² „Végül is ezt írtam az Iparművészeti Főiskola egykori igazgatójának, Gróh Istvánnak: »...Hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten...« És itthon maradtam.” KÓS Károly, *Életrajz* (Budapest, Bukarest: Szépirodalmi Könyvkiadó, Kriterion Könyvkiadó, 1991), 226.

kesztő, az újság- és könyvkiadó, a mezőgazdász, a művelődésszervező, az etnográfus, a kultúrtörténész (és pátriárkakort és -rangot megért) Kós Károly (1883–1977): egy új szellemi és gyakorlati (bár fájó és végzetes kényszer szülte) honalapítás egyedülálló polihisztori, „ezermesteri” – enciklopédikus látókörű és sokoldalú aktivitású, a tudományok, a művészetek számtalan területén a mindentudás ígézetével áthatottan alkotó – vezéralakja; egy modern kori „uomo universale”.³ „Valóságos »reneszánsz« egyéniségként tevékenykedett: egy időben volt politikus és irodalomszervező, stratégiaalkotó ideológus és gyakorlati szakember, építészmérnök és grafikus, mindenekelőtt azonban író, aki műveivel meghatározó módon befolyásolta az erdélyi magyarság közösségi életét.”⁴ „A szellemi – a választott! – szülőföld erőt adott a harcokhoz, embereinek gondolkodásmódja és művészete életre szólóan magával ragadta”⁵ őt. 1921-ben máris megjelentette meg- és felrázó, korszakos jelentőségű röpiratát (Paál Árpád és Zágoni István szerzőtársaival), a biblikus zengésű *Kiáltó Szót* – amely felmérhetetlen erejű hatással és buzdítással segítette az erdélyi magyarságot az újbóli önmagára találásra, az impériumváltással végzetesen megrendült kollektív életbizodalom helyreállítására, a szülőhazához feltétlenül ragaszkodó identitásvállalás megszilárdítására. Az ó- és újtestamentumi hangzással felrobajló ébresztő üzenetet az erdélyi magyar megmaradás feltétlen vágya és reménye hevíti – a végtelen keserű (és a természetszerűen tömérdek imádkozással, átkozódással, álmodozással, sírással övezett) csalódottságban és magárahagyottságban is az életfolytató távlatot világitó nemes (egyszerre ódon és friss pátoszt forrósitó) szózatosság igazságérvénye: „Régi zászlónk összetépve, fegyverünk csorba – lelkünkön bilincs. / De tudom: talpra kell állanunk mégis. / De tudom: újra kell kezdenünk az izzadságos, nehéz munkát. (...) Építenünk kell! Fogunk hát építeni új, erős várakat a régi Istennek. Az Egynek, az Igazságosnak, az Erős Istennek. (...) A mi igazságunk: a mi erőnk. / Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. (...) Az Élet nem vár, az Élet rohan. / Kiáltó

³ „Kós Károly sokoldalúsága nem lehet független attól sem, hogy itt a kézműves, ezermester hagyományok elevebbek, mint máshol.” PÁSKÁNDI Géza, *Mesterek kortárs szemmel* (Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2005), 16. – „Az író-, tervező-, illusztrátor-művész, az ezermester, ugyancsak tipikus erdélyi jelenség.” SZENTIMREI Jenő, „Kós Károly”, in *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete*, szerk. Dávid Gyula (Budapest: Nap Kiadó, 2005), 74. – Kiss Jenő verse szerint is: „Ha kellett, rajzoltál, ha kellett, írtál, / ha kellett, házat, templomot emeltél, / ezerfelé szakadtál, hogyha kellett (...) A kő, a tus, a szó mind harcba indult (...) Te, a szépműves Erdélyi reneszánsz / mindentudója, mester annyi ágba, / egyetlen s összehasonlíthatatlan, / lett volna-é, mi volt itt – nélkülöd? (...) a neved fénylő elszakadt tetőled, / s jelképpé, fogalommal lényegült (...) Minden szavad – kódex-betűkkel írva – / a hűség és a szolgálat ígéje” (*Kós Károlyhoz*).

⁴ POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944) I–II.* (Csikszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2008), 198. – Ld. még SAS Péter, *Kós Károly, a hűség embere* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2008)

⁵ SZAKOLCZAY Lajos, *Ötágú síp* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989), 10.

szómmal ezt kiáltom! (...) Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. / Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”⁶ A több-nemzetiségű Erdélyben a különböző népek (magyarok, románok, szászok) önállósága és önrendelkezése az ideális emberi és természetjogi elképzelésekben szervesen kapcsolódik össze az egymást megbecsülő sorsközösségi együttélés, az egymásra utaltságból származó megértés és szolidaritás békés, kiengesztelő elveivel és bölcs eszményeivel. A jellegzetes erdélyi lélek, szellem, psziché különlegesen összefonódó sajátosságai pedig méltányos formában alapozhatják meg a transzilvánista gondolkör megvalósulását Kós Károly és sokan mások (Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Makkai Sándor, Tavasz Sándor) európeai nemzetpolitikai eszméiben, vízióiban. Már a *Kiáltó Szó* leszögezi: „élni fog akkor is Erdély, mert geográfiai egyéniség, gazdasági egyéniség, történelmi szükségesség.”⁷ Ehhez a (később sok tekintetben utópisztikusnak bizonyuló) felfogásához mindvégig kötődve és ragaszkodva alkotta meg műveit és egész életművét Kós Károly – az emberiség és az igazságosság jegyében, ezért ma is aktuális jelentéstartalommal, mert a humanitás örök lételméleti és erkölcsfilozófiai önértékét nem hatálytalanítja az, ha a történelmi folyamatok mégsem képesek erre a vágyott színvonalra felemelkedni. Történelmi, tradicionális, morális szempontból a népek közötti békés együttélés, az együvé tartozás érzete, a különfajta szabadságokat és az összekötő érzelmi-szellemi szálakat egyszerre fenntartó társadalomszerveződés feltétlenül felülhaladja a hódítás, a beolvasztás, az ellenséges torzszalkodás alantas indulataiból fakadó fejleményeket – sőt azokkal szemben törekszik a magasabb rendű és igényű létezésformák kialakítására. Nagyívű historikus könyvében (*Erdély* című 1929-es „kultúrtörténeti vázlatában”) váltig azt fejtegeti Kós, hogy „Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együttélő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumában is más, de mentalitásában éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az

⁶ Kós Károly, *„Kőből, fából házat... igékből várat” – In memoriam Kós Károly 1883–1983*, szerk. Sas Péter (Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983), 87–97.

⁷ Uo. 96.

a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha. / Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórészen Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot és építették azt külön erdélyi eszközzel.”⁸ – Szabédi László elemzése mindezt a „nagy magyar” állameszmén belül elhelyezkedő regionális „tájtranszszilvanizmustól” elkülönöződő, azt részint magában foglaló, döntően azonban kitágító és meghaladó Kós Károly-i koncepciót „országtranszszilvanizmusnak” nevezi.⁹ Mert olyan függetlenedő, föderalisztikus alapokra építhető történelmi és politikai irányultságot jelent, amely egyfajta „keleti Svájc” létrehozásában bízva vázolja fel Erdély lehetséges és ígéretes jövőjét.

Erdély a sokrétű összmagyar nyelvi-kulturális önazonosság kitüntetett szférája, lelki tartománya, kivételes régiója és tüneménye. Az erdélyiség érzülete, gondolata és eszmeisége („tündéerkerti” arculata) a színes, eleven, változatos hagyományok rendkívüli gazdagságával töltekezik. A „genius loci”, az erdélyi magyar népi kultúrtáj a maga természeti szépségeivel és csodáival, hegyek, bércek, folyók, fenyvesek sűrűsödésében ígéző varázsaival, s a közöttük kifejlő és megőrződő, primordiális ősiségében és folyvást megújuló frissességében pompázó népművészeti, népi kulturális hagyományteljesség (a tárgyi és szellemi folklór káprázatos bőségű kiáradásával): közismerten a transzilván gondolat és elköteleződés kultikus alapjait biztosítja. Az archaikus mélységekből táplálkozó, de a mindenkori kortárs európai művelődési, művészeti, kulturális fejleményekkel is szinkronban (sőt élenjárón) kibontakozó falusi és városi közösség-, társadalomszerveződés, a „rendtartó” önkormányzatiság, a kollektív autonómia, a konkrét és spirituális értelemben is fénylő közép- és koraújkori iskola- és templomépítészeti alkotókészség (s a „kincses Erdély” bámulatatos látványosságaihoz tartozó építőművészeti remeklések rengetege), összességében a történelmi örökség a maga thesaurusával, mértékadó és példaállító hőseivel („jeles főembereivel”, az „erdélyi csillagokkal” Apáczai Csere Jánostól, Misztótfalusi Kis Miklóstól, Mikes Kelemenről Kőrösi Csoma Sándorig és a Bolyaiakig felsorolhatatlanul), s velük is a demokratikus, humanista szellemiség, a tolerancia, a szabadság és a szolidaritás világraszóló, a XVI. századi tordai országgyűléseken már (a korabeli vallásszabadságot garantáló) törvénybe iktatott, úttörő értékeszméivel: ugyancsak az erdélyiség fakulhatatlanul egyetemes alapüzenete. S mind-

⁸ KÓS Károly, *Erdély* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 88.

⁹ SZABÉDI László, „Levél Szemlér Ferenchez”, in *Jelszó és mítosz*, szerk. POMOGÁTS Béla (Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2003), 171–190.

ezzel együtt a modern időkben, a XX. században is a keresztény és neokantiánus (és részint markánsan protestáns ereszettű) értékteológiai, morálbölcseleti axiómákat megtestesítő magatartásmodell, amelynek alapvetése a rendíthetetlen kötelességetika, felelősségérzet, erőfeszítés – a „kategorikus imperatívusz” –, vagyis a reális ön- és helyzetudatos közösségi-nemzeti megmaradás és kontinuitás elsődlegességének a parancsát szem előtt tartva alkotni, munkálkodni, őrizni és újítani. Az erdélyi mítosz és a transzilván ideológia elidegeníthetetlen alkotóeleme az önállóság és az önelvűség, s az a konstitutív értéketikai, axiológiai belátás, amely a saját és az eltérő identitás-elemek békés összeférhetőségét és szövetkező, együttműködő készségét emeli egyetemes emberi és társadalompolitikai perspektívába. A szülőföldi hűség és a sorsvállaló elkötelezettség a trianoni tragédia folytán az anyaországtól elszakított és kisebbségi sorba taszított magyarságban a szétdarabolt-ságból fakadó szenvedést is átnemesítő életstratégiává kristályosodott: azaz a magasrendű (mert a minden keserves körülményeken felülkerekedő emberségről és őseredeti önvédelmi identitásról tanúskodó) „kisebbségi humánusot”, a „produktív fájdalmat”, a teher, a „súly alatt a pálma”, a „kín kiváncsolt korona” és a gyötreléből, a „homokból igazgyöngy”, a „romon virág” (megannyi erdélyi írástudótól származó) sorsmetaforáival, létszimbólumaival megérezkített metafizikai öngazolást vagy igazságérzetet érdemesítette feltétlen emberi-erkölcsi (s ezáltal követendő kollektív nemzetpolitikai) mércének – s Kós Károly-i értelemben tekintette ezt organikusan megörökölt sorsközösségi adottságnak a többnemzetiségű Erdély egész kultúrtartományában. Önmagát (a magyar nemzeti minőséget) soha fel nem adva, de ezt az evidenciát soha mások kárára nem érvényesítve, soha mások ellen nem fordítva. (Dsidá Jenő *Tükör előtt* című emblematikus poémájának szállóigéje értelmében is: „mindig magunkért, soha mások ellen”). Sőt, csakis az együttműködés nobilis ajánlatát hangoztatva vagy követelve. Az elnyomatást el nem tűrve, de a másokon való méltánytalan uralkodást is elutasítva – a türelmes önérzet abszolút magabiztosságával. Egy kisebbségi nemzeti közösségnek is elvitathatatlan joga fűződik ugyanis a másokat nem sértő emberi szabadság és egyenlőség elvéhez, gyakorlatához. Az alávetések nélküli mellélendeltség, a szubszidiaritás jegyében és nevében. A lealacsonyítás veszélyével fenyegetett kisebbségiség állapotának és pozíciójának az átértékelése szerint: az egyenjogú önrendelkezéssel bíró társnemzeti státusz visszaszerzésének, restitúciójának célkitűzésével.

Lírai szenvedélyű, sóhajos elmélkedésében Tamási Áron például így foglalja össze az erdélyiség, a nehéz erdélyi sors lényegét: „drága Jó Istenem, hogy ez a sötét, félelmetes, misztikus erdélyi sors mindig ott lebeg a Maros, a Küküllő, a Hargita s minden erdélyi szó, tett és mozdulás felett.”¹⁰ „Az

¹⁰ TAMÁSI Áron, *Gondolat és árváság* (Budapest: Palatinus-Könyvek, 2000), 38.

erdélyi Földnek az erdélyi Emberrel való találkozása idején Isten teremtette ezt a csodálatos tavat, melynek neve: transzilvanizmus.”¹¹ „Talán maga a történelem sem tudta teljesen kifejezni még ezt a valamit, ami nem is fogalom tán, hanem értelem és érzés, vajúdás és sors, valóság és titok.”¹² „Az erdélyiség gondolata az örök önállóság gondolata.”¹³ „Erdély az én hazám”¹⁴ – jelenti ki Kuncz Aladár is; és kifejti, hogy „gyönyörűség s egyben tanulság itt minden, amivel a természet e vidéket díszítette, s ugyanilyen szédítő távlatokra nyílik a szem, ha e vadregényes ország emberi műveltségei után kutat”; „Erdély nemcsak a természetnek, hanem a népek történetének is változatos panorámája”; „ha minden el is veszett, megmaradt az ősi föld.”¹⁵ S az erdélyiség Kós Károly szerint is „tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, megingathatatlan – hit. Hite annak, hogy a mi hazánk – Erdély. A mi földünk, a mi gyökerünk, a mi kikerülhetetlen sorsunk, melyet nem mi választottunk, hanem amibe beleültetett és beleparancsolt az Úristen, bizonyára nem ok nélkül. Mi hiszünk abban, hogy az életünk: rendeltetés, melyet szolgálunk kell cselekedettel, kibúvás és mentség nélkül, spekuláció és alkuvás nélkül.”¹⁶

*

A grandiózus életmű írásművészeti alkotásainak sora önmagában is klasszikus érték. Kós Károly minden megnyilatkozása sors és artisztikum veretes összefüggéseinek távlatában fénylik fel. Epikai és dramatikusan művei – regényei, elbeszélései, novellái, színdarabjai – ugyancsak közvetlenül fonják egymásba történelmi múlt és örökérvényű sorsigazság, regionalitás és erkölcsi egyetemesség, elkötelezettség és példateremtő szellemi minőségigény elvülhetetlen tanulságait: országalapító Szent István királytól Budai Nagy Antal históriáján át a kalotaszegi hegyvidékek, az erdélyi havasok természeti és emberi világáig festve meg az autentikus életakarát megannyi példázatos kibomlását. A táj, a milió, a természet zordon törvényeitől elválaszthatatlan a velük egylényegű kemény létharc a méltó túlélésért, az önelvű és önépítő megmaradásért, az igazságkövető megújulásért. A küzdelmes létezés gyökereit és kereteit jelentő környezetet híven és delejezőn ábrázolja az író: „a hegyeket, az erdőket és a vizeket, a kővel, vízzel, urakkal és egymással tusa-

¹¹ Uo. 115.

¹² Uo.

¹³ Uo. 116.

¹⁴ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám”, in *Psalmus Hungaricus: Szépirodalmi művek és történelmi dokumentumok Erdély 1918–1920-as elszakításáról*, szerk. POMOGÁTS Béla (Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2010), 258–262.

¹⁵ KUNCZ Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, in *Psalmus Hungaricus*, 249, 252.

¹⁶ KÓS Károly, „Jelszó és mítosz?”, in *Jelszó és mítosz*, 206–207. – Ld. még POMOGÁTS Béla, *A transzilvanizmus – Az Erdélyi Helikon ideológiája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983); POMOGÁTS Béla, *A romániai magyar irodalom* (Budapest: Bereményi Könyvkiadó, 1992).

codó embereket, azzal a hittel, hogy az élet verhetetlenül tovább halad”; s a meghaltak helyére „az élet elpusztíthatatlan törvénye szerint a fiak állnak.”¹⁷ Ahogyan például *Az országépítő* című regényében is a főhős István király és a körülötte rajzó alakok is mind a vérbő egyéni, családi, nemzeti érdekektől kötött embert s ugyanakkor a sorsdöntő történelmi nagyságot egyszerre képesek felmutatni és kisugározni – mert jellemükben „a természeti erők ősi nagyságából és félelmes vonzóerejéből”¹⁸ formálódnak, Arany János hun eposzaira emlékeztetőn (Sík Sándor meglátásai szerint). Kós Károly „minden könyve, ahogy már a kortársak látták, egy-egy bolthajtás a magára maradt lélek fölé”, s hirdeti: „mindenek elmúlnak, de a kövek, a hegyek, a zúgó vizek és a népek megmaradnak.”¹⁹ Az autochton népeleti történelmiség mindenkor a helyállás – a nemzeti kontinuitás – sorsjelképi jelentéseivel töltekezve tanította, tanítja az utódokat és az eljövendőket. Az otthonosságérzet, a hovatartozástudat, a historikus tudatosság és önbecsülés, a nemzeti önismeret növelése, bővítése így tehát alapvető identitásképző és identitás erősítő feltételeket és fogódzókat nyújtott a maradéktalan közösségi létfolytonosságot célzó törekvések számára. A történelmi regény műfaja ezért is tölthetett be kitüntetett szerepet a két világháború közötti erdélyi irodalomban, különösen a húszas években. A több mint ezeréves Kárpát-hazai magyar történelem az erdélyi és az európai sorsfordulók, korszakos háborúzások, útkeresések, megállapodások legkülönbözőbb körülményei között folyt le – vészterhes vagy éppen eligazító következmények és tanulságok áradatát zúdítva az utó- és a jelenkorra. A főként a közép- és koraujkori történések a megmaradni vágyó magyarság létharcával terhelten számtalan egzisztenciális jelentőségű értelmezési mód retrospektív kimunkálására kínáltak föl kitűnő lehetőségeket a trianoni trauma után, s a nem múltó sorsfaggatások egész rengetegét fakasztották föl a historikus epikai alkotások kiterelvényesedő vonulatában. A megmaradás és a méltó felemelkedés módozatait vizsgálva néztek farkasszemmel ezek a művek a múlt erkölcsi hagyatékával: a nemzethalálos veszedelem és a „tündérkerti”, „aranykori” erdélyi kivirágzás szélsőséges perspektívái, végletes esélyellentétei keretezte sziszifuszi létgondokat és létfeladatokat hordozva, görgetve. (A kritikái önvizsgálat, a Makkai Sándor formulázta „magunk revíziója” szemlélet jegyében is.) Tatár, török, osztrák, német és egyéb birodalmi fenyegetések árnyékában, etnikai viszálykodások sűrűjében a régi magyar királyokról, fejedelmekről, kiválóságokról vagy a köz-

¹⁷ CZINE Mihály, *Nép és irodalom I–II.* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), II, 98. – „Egyesek elpusztulnak, mások boldogtalanná válnak, de a sorjázó nemzedékekben maga az egész, a nép tovább él, biztosítja a folytonosságot, (...) vagyunk, élünk, megkapaszkodunk.” VERESS Dániel, „Kós Károly”, in *Erdélyi Panteon: Művelődéstörténeti vázlatok 3.*, szerk. JÁNOS-HÁZY György (Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001), 43.

¹⁸ SÍK Sándor, „Az országépítő”, in *Kiáltó szó: Kós Károly emlékezete*, szerk. DÁVID Gyula (Budapest: Nap Kiadó, 2005), 177.

¹⁹ CZINE, *Nép és irodalom*, II, 101.

népről, a parasztságról, a székelységről szóló parabolikusan életszerű regényábrázolások mind-mind a helyzettudatos önépítés és a követendő eszménymegbecsülés példázatos útjait jelölték ki. Móricz Zsigmond grandiózus – egyben eszmei-poétikai értelemben irányjelző és mértékadó – Erdély-trilógiájának keletkezési időszakában, bő évtizedében (mintegy párhuzamosan vele) születtek a romantikus elemekkel színezett (s a Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Petelei István nyomdokába lépő és gazdag örökségükre is támaszkodó) klasszikus realista erdélyi próza legmarkánsabb történelmi regényremekei, hasonló eszméltető szerepet betöltve az egész magyarság szigorú önszemléletében is. Az erdélyi gondolat jegyében fogant történelmi regénytípus bizonyos tekintetben tehát „a »nemzetiségi önkeresés« eszköze volt, a transzilvanista ideológia a múlt ábrázolásában öltött alakot. Az erdélyi magyar történelmi regény kifejlődéséhez természetesen a húszas évek magyar történelmi regényirodalma – Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Laczkó Géza magyar történelmi tárgyú művei is hozzájárultak: a hazai és az erdélyi történelmi regények egyaránt a nemzeti élet kereteinek senkitől sem várt erőszakos átalakulásával vetettek számot, a kegyetlen tapasztalatok történelmi okait és tanulságait keresték, és a nemzeti történelem folytonosságának teremtő helyreállítására tettek kísérletet.”²⁰ Ebben a légkörben íródtak és jelentek meg Kós Károly mellett olyan jellegadó szerzők történelmi regényei, elbeszélései az évek során, mint Tabéry Géza, Makkai Sándor, Nyíró József, Bánffy Miklós, Sipos Domokos, Gulácsy Irén, Berde Mária, Gyallay Domokos, Szántó György, Kacsó Sándor, Wass Albert, Daday Loránd (írói nevén Székely Mózes) és mások.

*

Kós Károly remekműve, az 1925-ben (a fő ötletadóként és előmozdítóként általa is – mások mellett Ligeti Ernővel, Nyíró Józseffel együtt 1924-ben – alapított Erdélyi Szépmíves Céh²¹ könyvkiadói vállalat gondozásában, s az első kötetek között, harmadikként) megjelent történelmi családregegye, a *Varju nemzetiség* a XVII. század első felébe vezet minket; az erdélyi fejedelemség fokozatos hanyatlásának korába, a Bethlen Gábor 1629-es halála utáni évtizedek egyre zűrzavarosabb időszakába. A történet cselekményszálai, idő- és térkoordinátái, alak- és helyszínrajzai döntően Kalotaszeghez kötődnek – amely vidékről maga az író is annyiféle néprajzi, művészettörténeti leírást, elemzést adott, s ahol lelki és 1944 őszéig²² tényleges otthonra lelven fel-

²⁰ POMOGÁTS Béla, *Kisebbség és humánium: Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1989), 34.

²¹ Ld. SAS Péter, *Magyar erőtér: Az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó és az Erdélyi Helikon története* (Köröstárkány, Balatonfőkajár: Kárpátia Stúdió, 2021)

²² Amikor is a második világháború végén a megszállók, az átzúduló front és a nyomában kavargó áradat garázdái „kifosztották, feldúlták sztánai házát és tanyáját. A gondosan őrzött emlékeket, a múlt megannyi tanújelét (...) elmosta a vak gyűlölködés. Szinte teljes egészében

építette a sztánai családi nyaralóházát is, a ma már csodálatos műemlékként számontartott és látogatott nevezetes Varjúvárat. Sztánán többek között földet művelt, házinyomdát („officinát”) készített, folyóiratot, könyvkiadványokat szerkesztett, vagyis egész alkotóműhelyt rendezett be – és „Erdély mindeneként”²³ megalapozta az otthonteremtő életstratégia, az „otthonirodalom”²⁴ belletrisztikai szellemiségét is. Lenyűgözte őt a dombok, a hegyek, a legelők, a havasok misztikus atmoszférája, a tősgyökeres népi kultúra és a napi emberi erőfeszítések bámulatos világa. A természettel együtt lélegző ember sugallta ragaszkodás a humán teljességet (a legtágabb kultúrantropológiai értelemben is vehető otthonosságot) szavatoló tájházához. Föld és lélek ősi, genuin egybeszervesülése ez – akár a jungiánus felfogás szerint is.²⁵ Látás, érzés, őstudás összegyökerező szövetsége mint eredendő vitális beállítottság. Nem véletlen, hogy az ezt megörökítő Kós Károly az őseredeti metafizikai bölcsesség sugárzását, az epikus elbeszélés elementaritását és a képi, vizuális megjelenítés látványosságát oly megragadón olvasztotta egybe. A kortárs irodalmárok élénken fel is figyeltek erre. Az Erdélyi Szépművészeti Céh lektora, irodaigazgatója (s az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerkesztője), Kovács László szerint a (próza)költő, a grafikus, az építész („íróművészként”) együtt alkotta a sokak számára legjobb erdélyi magyar történeti regényt, a *Varju nemzetséget* is: „Egyszer beszélgetve erről a regényről, azt a benyomást közöltem vele, hogy egyes részei, különösen a miniatűr csatajelenetek a templom-kerítések körül olyanok, mint régi naiv üvegfestmények. Szinte képzőművészeti benyomásokként maradtak bennem. Meglepődve elmosolyodott. Elbeszélte, hogy először lerajzolta regényét, s azután írta meg. Látni akarta először, s azután leírni. Ma is megvannak ezek a rajzai. A *Varju nemzetség* rajzokban.”²⁶

megsemmisültek, eltűntek szellemi gyermekei: építészeti tervezései, metszetei, dúcái, megjelent műveinek kéziratjai, feljegyzései, pótolhatatlan forrásanyagai, levelezése.” SAS Péter, *Kós Károly* (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2017), 143.

²³ Uo. 127.

²⁴ Ld. CSEKE Péter, *Időrobbanás* (Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2003).

²⁵ Jung is állítja, hogy „aki hű marad a földhöz, az megmarad, annak *tartama van*”; az elidegenítő eltávolodás a földtől és a „történeti meghatározottságtól” viszont egyértelmű a „gyökértelenséggel”, ha a személyiség „elveszíti az összefüggést lényének (...) anyai, földszertű ősokával.” CARL GUSTAV JUNG, *Föld és lélek* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1990), 53.

²⁶ KOVÁCS László, *Az irodalom útján* (Budapest: Révai, 1941), 115. – „Regény-eposzainak” ezt a képzőművészeti vonását mások és később is sokan kiemelték: „Kós Károly, így mondom: faragott, mert e könyv minden során meglátszik a képzőművész. Ezzel távolról sem akarom írása értékét kisebbiteni, sőt: ez ad egyéni zamatot neki. Úgy épül minden sora, egész mondanivalója, mintha szobrot alkotna, minden kis vonás, minden szó lényeges nála, egy henye vesszőt sem találunk, de gyönyörködhetünk az élettől duzzadó és tökéletes ízű tőmondatokban s egyszerű mondatokban.” FÉJA Géza, „Irodalmi szemle”, in *Kiáltó szó: Kós Károly emlékezete*, 88. – Kós, „az író is építész maradt (...) regényeinek később is az »épületét« készítette el előbb, a gerendavázat, a kitöltő falakat, s azután vakolta, padlózta és festette, hogy »a nyers épületből jó és szép lakóház« teljesülhesse.” CZINE, *Nép és irodalom*, II, 100–101. –

A viaskodásokkal, hatalmi és háborús viszálykodásokkal teli – és a hozzájuk tehát ilyen élénk, szuggesztív vizuális kifejezőerővel társuló képek, jelenetek, helyzetrajzok ábrázolta – zord történelmi időkben a Bethlen Gábor-i hagyatékhoz, szellemiséghez mindenáron ragaszkodó Bethlen-pártiak (a „bethleniánusok”) nem vagy nehezen fogadják el a „kivülről jött”, Erdélyen kivülről származó fejedelmeket (sárospataki, „pataki urakat”) – bár I. („Öreg”) Rákóczi György úgy-ahogy még sokáig bírta az erdélyiek bizalmát: béketeremtő, kultúrapártoló, fejlődéssegítő szándékaival, tevékenységével. Fia, II. Rákóczi György azonban már alig értve és érzékelve az erdélyi nép kiegyensúlyozottságra (belső békére és külső biztonságra) törekvő habitusát, dicsőséghajhász kalandor külpolitikát folytatott, s az 1650-es évek végén a bukásra ítélt lengyelországi hadjárata (az erdélyi seregek feláldozása) végképp Erdély romlásához, a kényes és labilis függetlenségnek is a felszámolásához vezetett. A leveretések, a veszteségek, a rabságok, a menekülések, a tatárok, törökök betörései a fejedelem halálát is elhozták – s a regénytörténet is itt fejeződik be. A mintegy harminc év alapvető tanulsága a Kós Károly-i regényesített eszmeiség szerint, hogy az önálló és autochton erdélyi lelkiületet, annak hajlandóságait, karakterológiai természetét és politikai stratégiáját nem szabad még belső-magyarországi eredetű akaratosséggal, uralkodási vágyakkal sem megtörni, befolyásolni, kényszerítgetni. A különleges erdélyi, kalotaszegi természeti miliőben, a zord és igézetes hegyvidéki tájban gyökerező emberek tehát nemcsak az idegen, török vagy tatár invázió ellen védik magukat, hanem a „pataki úr”, a Rákóczi-fejedelemség (I., majd főképpen II. Rákóczi György) bizonyos érzéketlenségével, Erdélyt romlásba vivő kapzsi kalandorságával szemben is. A hamisítatlan transzilvánizmus képzetköre ez, parabolikus történelmi regénytáblóba, példázatosan dús epikai eseményfolyamatba ágyazva. És némileg felnagyítva a hanyatláshoz vezető okokat – mivelhogy a historiográfia és a történelmi emlékezet ezeknek a negatív tendenciáknak az elhatalmasodását nem ennyire korai (vagyis nem ennyire közvetlenül a Bethlen Gábor halála utáni) időszakaszra teszi. A szétszakító, pártoskodó megosztottság, a két- vagy többféle nézetű táborok üt-

„A *Varju-nemzetség*ben az egyes fejezetek élén álló tömör tájképek olyanok, mint középkori kéziratok könyvek díszesen festett, valóságos tablókka kiképzett iniciáléi”; „a gótikus architektúra” idéződik fel. SÖNI Pál, *Művek vonzása* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1967), 59, 63. – Az „építész irodalmi erőforrásává lett. Olyan ez a regény, mintha Kós Károly ezúttal is terméskőből építkezne: az egyes fejezetek megbonthatatlanul illeszkednek egymáshoz, önmagukban a legváltozatosabb alakzatokat mutatják terjedelem és belső felépítés tekintetében egyaránt.” GÖRÖMBEI András, „A Varjú-nemzetség”, *Tiszatáj* 27, 12. sz. (1973): 61. – „Benedek Marcell költői megfogalmazásában »az egymáshoz fűzött képek egytől egyig remekművek, rembrandti erejű ábrázolások.« A regény jeleneteinek műalkotáshoz való hasonlítása telitalálat, mert Kós Károlynál folytonosan a képzőművész szeme irányította az íróllat vezető kezét.” SAS, *Kós Károly*, 114.

közése, ellenségeskedése mindazonáltal valóban a roncsolódás tüneteként jelentkezett.

Az erdélyiség legfőbb letéteményesei és szavatolói (mintegy szimbolikus reprezentánsai, tulajdonságsűrítő megtestesítői) a Varjuk nemzedékei (közülük öt generáció kerül a látókörbe, s három pedig részletesebb leírásban szerepelve) – akiket évszázadok óta különnek, sőt „bolondnak” tartanak, mert például egyik ősiükről a boszorkánymesteri „aranycsinálás” híre járja, de a leszármazottak is a kalotaszegi (a Valkó, Monostor, a gyalui havasok, „a kospasz hátú, vénséges Vlegyásza” – magyarul: a „Vigyázó” – környéki) hegyek magasába törekedve, a gyönyörű réten, az egyik Pojánán élve építenek udvart, házat, szinte erődítményt, s mindig, bujdosásaikból hazatérve is újjáépítik azt, vagyis minduntalan felfelé igyekeznek, a titkok és varázslatok mitikus-romantikus miliójébe. Talán kincseket is rejtegetnek, az elrekkentettnék vélt aranyat vagy ami a bebörtönzött Zólyomi Dávid (a Rákóczi ellen forduló, szeszélyes Bethlen-rokon) váradi kapitánytól származik (a híres „Zólyomi-harács”). A kísérteties hegyek közé fészkelve be magukat védik a bethleni öntörvényűség ideálját, s szállnak szembe a Rákócziakkal és az őket követőkkel. A politikai és magánéleti konfliktusok szövevényében mindegyre ők képviselik a hűség és a megmaradás – s a védekező identitás – parancsoló értékékvét és jellemerejét. A sziklaszilárdan kitartó hegyekhez hasonlóan, amelyek mint az elbeszélés legendás toposzai jelenítik meg a bármily keserves, de soha fel nem adható otthonteremtés, otthonmegőrzés imperatívuszát. S bár az egyszerű erdélyi emberek, a köznép, magyarok, románok, köztük a juhászok, bojtárok, erdőpásztorok, vagy a sokat tudó, bölcs, „fehér hajú nézőember”, a román Ilia, meg a fejedelemválasztó magyar nemesek, nagyurak közül is sokan jó példát szolgáltathatnak a szülőföldi hűségre – a Varjuk különleges és magasrendű (és részint a valamelyest a jobbágy-parasztság fölött álló kisbirtokos, „bocskoros” kisnemesi mivoltukból, illetve az ezáltal biztosított jogi szabadságukból és anyagi függetlenségükből következő) tulajdonságaikkal: ékesen tanúsítják ugyanezt, sőt állhatatosságukkal a még szíjasabb helytállás erkölcsiségét is.²⁷ Mert amíg az itt lakók általában „a vizek mentén lefelé a völgyi falukba, a városokba” igyekeznek, addig a Varjuk (akiknek „időtlen idők óta volt valami bolondja”) ellenkezőleg: föl a hegyre. Mert „ezek a Varjuk mindig, mindenben mások, mint más. Furcsa, érthetetlen emberek. Szinte félni is lehet tőlük.” Mint ahogy maguktól a hegyektől, a rejtélyes magaslatoktól – mindattól, ami ismeretlen, kiismerhetetlen. Az ormok, a fellegek közelétől. Ahol „korábban kél a nap, és későbbben nyugszik, és –

²⁷ „A regény kurtanemes-főhőseinek élete igen alkalmas e korszak történelmi-társadalmi életének teljes keresztmetszetben való bemutatására. E réteg életmódján át a jobbágyparasztsággal, nemesi szabadsága révén meg a nemesség legkülönbözőbb rétegeivel van összefonódva, társadalmi kapcsolatait tehát a jobbágytól a fejedelemig terjednek.” VARRÓ János, *Kós Károly, a szépirod* (Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, 1973), 116.

közelébb az Isten.” „Félni? Nem. Ezek az emberek nem szoktak félni. A havasi ember élete mindennapi tusakodás az életért, és éjjel-nappal minden dolgában ott tudja maga mellett a halált.” – „Kós Károly hősei a bolond Varjuk, mert a bolondság nála rendkívüliséget, a havasi életmód magasabb életformát jelent. Erejüket nemcsak az adja meg, hogy egyek a hegyvidék szabadságvágyó román és magyar népével, hanem hogy ők is részei a természetnek. Nemzetségük folytonossága akkor is megmarad, ha egyesek közülük elesnek az idegen rend ellen vívott küzdelemben. Mint ahogy a fák kidőlhettek, de az erdő tovább él.”²⁸

A felfokozott drámaiságú, eposzias jelentőségű események, a személyes és közgyűi ellentéteket szinte polgárháborús hadakozássá növelő történetek sodrában kerül végzetesen szembe egymással a legmarkánsabb szereplők közül Varju Gáspár és a gyalui vár hadnagya, Maksai László. Kettejük vetélkedése élesen és fájdalmasan világít rá a belső és külső, érzelmi és politikai csatározások önmérsztőn összefonódó bonyodalmaira. A Bethlen- és a Rákóczi-pártiak egyik összetűzésében Gáspár megölhetné Maksait, de mégis meghagyja az életét az ezt kikönyörgő Basa Anna kedvéért, aki bár gyerekkora óta Gáspárt szereti igazán (s szemérmesen rejtett vonzalma egy életen át kitart), de aztán a felszínesebb, felelőtlenebb Maksai felesége lesz, s Gáspár is mást: a törhetetlen molnárlány Vitéz Ilonát veszi el. „Gáspár szabad ember, kisnemes, akinek kicsiny birtoka és saját otthona van; László zsoldos katona, akinek mindig a felsőség parancsa szerint kell élnie és eljárnia. Gáspár független lelkiismerete szerint cselekszik, egy győztes összecsapás után megkegyelmezhet a székely katonának, ennek viszont a fejedelem védelmében le kell őt lőnie. Így lesz Maksából megtört és csalódott ember, akinek megigazulását végül az teszi lehetővé, hogy az 1658-as tatár betörés alkalmával Kalotaszeg védelmében áldozza fel életét. A vérbosszúból származó gyűlölködés ekkor szűnik meg a két család között, a regény záróképe szerint Varju Gáspár fia és Maksai László lánya egymásra talál, és együtt fogják megtartani a Pojánán a Varju nemzetség otthonát.”²⁹ A szolgálai zsoldoskatonából – a felesége monostori birtokán letelepedő, így – szabad emberré váló, s a tatárok ellen önként az életét adó (s a Gáspárral szembeni hajdani „testvér-gyilkosságot”, vagyis a szülőföld elleni árulást mélységesen megbánó és azt hősiiesen jóvátenni igyekvő) Maksait is ebbe a földbe temetik, s méltán elsiratva, mert „vitéz ember volt, illik, hogy itt nyugodjék”. S a két fiatal pedig egymásra talál. A katartikus végkifejlet tehát ugyancsak a kiengesztelődő erdélyi együvértartozás – az egészséges ösztön diktálta megbékélés, összefogás – mélyről fakadó, mesei-mitikus apoteózis. „Alattuk a rét, le a patakig és az útig. És a réten két ember jön felfelé. Egy fiú meg egy leány. Egymás mellett.

²⁸ MIKÓ Imre, „A Varju nemzetség”, in Kós Károly, *Varju nemzetség* (Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, 1977), 24.

²⁹ POMOGÁTS, *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*, 199–200.

Lassan. A leány néha le-lehajol és virágot tép le. Gyenge lila színű őszi körcsint. Aztán jönnek tovább. Egymás mellett. (...) Az Úristen is így akarja.”

Vitalitás, keménység, csorbíthatatlan jellemesség, tiszta becsület és önértzet: a Varjúk átörökített alkati vonásai. Ezekkel emelkednek modellérvényű karakterekké, a szellemi és erkölcsi magaslatok – a hegyi világ magaslataihoz igazodó – jelképesen is önvédő, „honvédő”, minden értelemben „kincsmentő”, „kincsőrző” megszemélyesítőivé. „A Pojana s megóvásának ismétlődő testamentumparancsa szimbólummá emeli ezt a tájat. Külső ellenségek idején ez a menedék, a biztonság. Ehhez a belső biztonságához azonban a nehezebb élet vállalása kell. Csodálatos hely a Pojana, nyáron »virágoskert«, télen pedig olyan, mint a mese. De itt fenn csak azok tudnak élni, akik olyan szívósak, erősek és mozdíthatatlan hűségűek, mint a hegyek. Csak a Varjúk és Ilia. A regény alapeszméje az önvédelem, (...) a becsület védelme. (...) A hegyek igazsága a regényben az emberség mértékévé avatódik, a hegyek és a Varjúk természete azonos. Ez az azonosítás fel is nagyítja a jellemeket, titokzatossá, fenségessé teszi őket. A hegyekhez való hűség a regényben szinte misztifikálódik, az igazság és az érték alapja és nélkülözhetetlen eleme, minden élet forrása, igazságosztó hatalom: »A hegy félelmetes, a hegy titokzatos. A hegyekről nem jó megfelejtkezni. És haragszik a hegy azokra, akik hozzája hűtlenek, akik őt elhagyják. A hegy keményen kegyetlen, a hegy kímeletlenül bosszúálló. De én tudom, hogy a hegy igazságos!«³⁰

S a mesésnek, kísértetiesnek, talányosnak látszó magas hegyek tulajdon-ságaihoz igazodnak, idomulnak az ott élő emberek is. Ha a csodás hegyeknek emberies vonásaik: az embereknek a nagy természethez hasonló karakterjegyeik alakulnak ki: „Mintha sohasem is lettek volna öreg, komoly hegyek; méltóságosak, titokzatosan mozdulatlanok. És mintha nem éltek volna a hegyek között sohasem emberek, kevés beszédűek, örökké komolyak, örökké tusakodók erdővel, hegyekkel, a nagy nehéz étellel, akik ritkán beszélnek vidám hiábavalóságokat, nem tudnak szépeket mondani és hamis, csiklandós dolgokat, amitől pirul a leányarc. Mintha sohasem lettek volna havas hegyek a világon. De én tudom, hogy a hegyek vannak. Az agg havasok élnek.” A zordon és igézetes milióban, a sziklásan kemény és rendíthetetlen környezetben lélek és természet összefonódik, egymásban, egymás által fejeződik ki. A táj is megszemélyesedik, antropomorfizálódik, s az ember, a személyiség is szinte természeti tüneményévé lényegül át. A természet emberszerűvé, s az ember természetszerűvé válik. A két szféra kölcsönösen egymáshoz hasonul, sőt akár egybe is olvad. Sors és egzisztencia szimbiózisa – gyökeres összeforrottsága vagy varázslatos összecsiszolódása – mindehhez illő és illeszkedve nem analitikus önreflexiókban vagy hosszás szerzői kommentárookban, elmélkedésekben tárulkozik föl a történetmondás során, hanem a

³⁰ GÖRÖMBEI, A Varjú-nemzetség”, 60.

misztikus elrejtettségéből fakadó sugallatossága és sejtelmessége révén. És hol harmonikusabban, hol viaskodóbban formálódik ez az örökkévalóság lehetét hordozó sorsos létezés és akaraterő – a természet kegyes ajándékai vagy kegyetlen viharzásai közepette. Az elemekkel birkózó ember lelkiségének szinte az apoteózisa bontakozik így ki. Mint ahogyan a kalotaszegi tájról sem vallottak még lenyűgözőbben, mint Kós Károly. S a táj az emberi történekek lírai értelmezését is jelenti (Görömbei András fejtegetése szerint) – az „idő és a táj képe mindig előre jelzi az események minőségét”; a „természet színpompája és zordsága éppoly számtalan variációban hullámzik a regényben, mint a kedves és kegyetlen események.” Az érzelmi és atmoszférikus tájélmény „gazdag asszociációkat ébreszt, s ennek rezonanciája átsugárzik az eseményekre.” Már a legelső, regényindító mondatokban is: „Szelíden öregedő, szomorúan mosolygó őszi napon, de amikor éjszakára hóharmat hull a határra.” „Amikor Gáspár váratlanul elmaradt Annáéktól, s mindenkinek hiányzott: »Unalmas, szürke, őszi nap volt«, amikor viszont Annát ünneplik, »Piros pünkösdi vasárnapja és áldottan szép idő.« Gáspár és Anna búcsúzásakor, mely immár az ébredező szerelem végét is jelzi, »csúnya sáros idő volt, hideg, hasító szél fújt, és nehéz fellegek kergették egymást«, ők pedig úgy álltak egymással szemben, mint »két egyedülálló, árva fenyőfa«.”³¹ A balsejtelmű történelmi fordulatokat, a háborús készülődéseket és cselekményeket is mintegy anticipálja az idő, a természet változása, mozgása, hangulata. Jajgatnak, csikorognak, tépődnek, vergődnek a fák, a zivatar, a zuhatag tombol, s a morajlások, dörgések, suhogások megborzongatják az „egész kis Erdélyországot”. A feszültség nyersen érzékelhető, tapintható a hangulati aláfestések révén. És talán még művészből sejtető jelenetezés az, „amikor a természeti látvány olyan erős motivációt jelent, hogy önmagánál sokkal gazdagabb jelentéstartalmú” benyomást képez: „Vitéz Ilonát még csak néhány percre láttuk a báljelenetben, amikor jó idő múltán Gáspár véletlenül, apját keresve, rátalál. Ilona egy szép, szomorú népdalt énekel, és palántát a kertben. A regény egyik legszebb jelenete ez, s az teszi azzá, hogy a táj intenzív sugallata egy sors pillanatnyi képévé mélyíti, egy jellem szépségét, értékét mutatja fel.”³²

A táj-, a cselekmény-, a jellemábrázolás artisztikus veretessége számos (és elementáris erejű, szinte delejező, megbabonázó) archaikus és modern poétikai, stiláris minőséget ötvöz magába. Az előadásmód krónikás ódonysága és patinája a régi erdélyi emlékirók, a Misztótfalusi Kis Miklós, Kemény János, Bethlen Miklós, Bethlen Kata és mások memoáriródmalmi remeklései fém-

³¹ Uo. 59.

³² Uo. 60. – „A természettel együtt élő ember munkája ez, akinek egész élete, napoknak és napszakoknak minden változása esemény, aki a kis események egymásra torlódo habjaiból szokta rekonstruálni a maga számára a tegnapot és a tegnapelöttet.” SZENTIMREI, „Kós Károly” 76.

jelezte tradíciókhoz kötődik.³³ A tempós, nyugodt, lineáris és kronologikus elbeszélésmenet még dokumentáris adalékokat is magával görget.³⁴ Ehhez járul az erdélyi havasi világ romantizáló-mitizáló felmagasztosítása. Valóság és fikció villódzva játszik egybe – hol a drámaian fel-felgyorsuló, rövid, tömör, szűkszavú („grafikusan” vagy filmszerűen rögzítő) helyzetbemutatók által, hol pedig a népies, „kisrealista” (s „a kalotaszegi falvak köznapi életét, a családi élet bensőséges világát”³⁵ festő) leírások, illetve az azokat élénk költői színekkel felbolygató romantikus-fabulisztikus mozzanatok tágas hatású keverése, vegyítése révén. Ilyen romantikus motívumok például, „amelyek az idősebb Rákóczi György életére törő havasi összeesküvést vagy a Zólyomi-féle kincsek megmentésének kalandos történetét ábrázolják”,³⁶ s aztán a hiedelmesen eredeti meg az újonnan elbújtatott titkos, legendás kincsek őrzését dramatizálják.

Az állóképszerű inszenírozás lírai-drámai ökonómiával megkonstruált ritmikáját és szerkezetét dúsítja fel azután az erdélyi, ószékely népballadák expresszív kifejezőmódja, zaklatott, fájdalmas, töredelmes, homályt keltő és misztikus levegőjű nyelvisége. „A sötétedő pitvarban szívdobbantó csend; a tűz lobog nyughatatlan lángokkal, künn szürkület. Valami mintha suhogna a csendben, de lehet, hogy csak a szél odakünn”; „A szélzúgásban valami sír, az esőzúgásban valami jajgat. Ha! hogy csikorognak, ropognak a kopasz vén fák a várkertben; ha, hogy vonítanak a kutyák egyszerre. Nehéz idő, nehéz

³³ „Nem a Tamási Áron székely mondatmuzsikája szól benne, ez a Kós-nyelv a székely tájszó-lástól különböző erdélyi magyar nyelv. (...) Úgy hat ez a nyelv, mintha a nyelvújítástól nem érintett területen írta volna valaki (...) enyhe régiesség jellemzi, az, amely az erdélyi nép nyelvében is megmaradt. Olyan hangulata van ennek a hegyi tisztaságú nyelvnek, mint Kós maga építette sztánoi házának. Nem tájnyelv, sokkal egyetemesebb”. Áprily Lajos, *Álom egy könyvtárról* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 221.

³⁴ „A krónikás előadásmód a történelmi eseményekhez ragaszkodik, s a regény történelmi hitelenségét támasztják alá a szövegbe ágyazott dokumentumok, így az a verses krónika, amely Zólyomi Dávid fogságra vetésének történetét mondja el vagy Barcsai Ákos és az erdélyi rendek levelei II. Rákóczi Györgyhez, amelyekben a fejedelem végleges lemondását és visszavonulását sürgetik.” POMOGÁTS, *Kisebbség és humánium: Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, 40–41. – Maga Kós így jellemezte historikumot és artistikus fikciót egyesítő művét: „Nem regény, nem is történelem. Nem kitalálás, de nem is valóság. Csak néhány szál virág abból a nagy cinteremből, amit Kalotaszegnek ösmer ezer esztendeje Erdélyország.” KÓS Károly, „Előszó a Varju-nemzetséghez”, in *Kiáltó szó: Kós Károly emlékezete*, 71.

³⁵ POMOGÁTS, *Kisebbség és humánium: Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, 41.

³⁶ Uo. – Történelmi, társadalmi, lélektani realizmus, historizmus és romantika mind szervesen és fantáziadúsan ötvöződik; „a végtelenségig kényes valóságérzékével” „Kós Károly a leg-realistább történelmi regényírónk” – miközben „a régies zamatú nyelv, a költői tájleírások, a szöveg ünnepélyes zenéje”: „romantikus hangulatot” vált ki. A „romantikus balladás légkört aprólékos részlethűséggel egyesíti”. „Érzékletes, tömör, pontos”, korhű nyelvezete régies és tájnyelvi (erdélyi, kalotaszegi) alakokat mozgósít, „anélkül, hogy pedáns, múzeum szagú lenne”, s táji hangolása is mentes minden „bogarasságtól”, „modorosságtól”. SZŐCS István, „Kós Károly”, in KÓS Károly, *Varju nemzetség* (Bukarest: Ifjúsági Könyvkiadó, 1966), 5–6, 12, 14.

éjszaka ez a mai. Jó ilyenkor fedél alatt, meleg ágyban. És jó, ha az ember nem lát sokat, és nem tud sok mindent. Nyugodalmasabb úgy. És mégis, vaksi ablakok mögül sok ijedt szem vizsgál a vak éjszakába, ahol nyihogva, jajgatva kergetőznek a láthatatlan gonoszok”; „Valami készül: ezt érzi minden ember egyszerre. Suttogás, mozgolódás indul az emberek között. Itt is, ott is szó kél, beszéd támad és adódik tovább” – hangzanak, sorjáznak az ilyenféle poétikus, baljósan balladisztikus, tragikum- vagy végzetjelző mondatok. „Az a sitető, szaggatott, lüktető előadásmód, (...) amely ritmust, zenét, izgalmasságot is ad az egésznek, minduntalan a ballada hangulatbeli lenyűgöző bűvöletét kelti. A jellemzésbeli művészi eljárása a sok, félig kimondott, vagy egészen elhallgatott szónak, a legfőbb dolgoknak inkább csak sejtetése, (...) az egészen végigvonuló titokzatosság, a felhős, zivataros, tragikus megvilágítás, a nyomasztó, már-már kitörő viharokat éreztető levegő: mindebben a ballada műformája nő nagyméretűvé, regényépítő formaelvvé”³⁷ – állapította meg Kós Károly műfaji újításáról már a harmincas években Sík Sándor. De ezt a speciális regényepikai összetettséget hasonlóképpen méltatta mások között Várkonyi Nándor is: „szaggatott, balladás előadásával eltér a regény előírt szerkesztésmódjától; (...) Előadása súlyosan, komoran lüktet, a többnyire véres cselekvés drámai pátosza hatja át, s az erdélyi életet valami sűrű, krónikás ízzel érezteti meg.”³⁸

S mindez összefüggésbe hozható a prózapoétikai modernség további jellegadó irányjaival. Ilyen például a gyakorta Móricz vagy Hemingway nevével jelölt viselkedésselvű, behaviourista figurarajz, alakábrázolás, jellemképzés. Ez a markánsan megjelenítő deskriptív elbeszéléstechnikai módszer ugyanis elsősorban szikár tárgyiaságával, puritán, szemérmes érzelmi visszafogottságával és szinte szenvtelenségével, nominális stílusú szűkszavúságukban lüktető leírásaival, konkrét plaszticitást és vizuális sejtelmességet súrító statikus vagy dinamikus pillanatképeivel, jelenetező látványalakzataival

³⁷ Sík, „Az országépítő”

³⁸ VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940* (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2021), 464. – Pomogáts Béla összegzése szerint is a különféle narratív technikák segítségével kialakított epikai anyag alapszövetét, sajátos grafikus, képző- és filmművészeti dramaturgiáját ez a két fő műfaji tendencia fogja össze: „A krónika és a ballada már műfajilag is a művészi kifejezés archaizálásával jár együtt, ezt az archaizálást teszi még erőteljesebbé a szöveg nemes veretű nyelvezete, amely a tizenhatodik század krónika- és memoárirodalmának szavait, fordulatait használja fel. Krónika és ballada: a régi Erdély e két igen jellegzetes irodalmi kifejezőmódjának mesteri egybeolvasztása alakítja ki a Varju nemzetség sajátos regénypoétikai karakterét.” Pomogáts, *Kisebbség és humánium: Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, 42. – S újabban Biernaczky Szilárd is a folklorizmus jegyeit mutatja ki bőségesen a regény szövegvilágában; a „szinte népköltészetet idéző balladás stílus gyakran kapcsolódik össze Kós tájleírásaival”; „a rövidítéses-kihagyásos (bizonyos elemeket elhagyó-elhallgató) szövegkomponálás módszerével találkozunk, ami többek között például Hemingwayre jellemző. A szöveg sorai szinte versekké alakíthatók át” („Kós Károly regényei és a néprajz – történelmi vetületben”, *Kortárs* 45, 10. sz. (2001): 79–80).

nyer lenyűgöző belső energiákat, s így olyan szemléleti és poétikai karakterjegyeket, amelyek egy a modern prózairodalomban kiterjedt jelenségglátás, fenomenologikus érzékenységgű (és gyakran szcenikus) ábrázolásmód „új realizmusához” vagy egyfajta epikai „behaviourizmusához” kapcsolódnak. A regényben a bolondnak nevezett, de különösségükben is mélységes tisztelettel övezett Varjuk is rejtélyes motivációjú cselekedeteik, furcsa viselkedésük külső mozzanataiban villantják föl érzelmi és lelki világuk, megszenvedett erkölcsiségük egész belső univerzumát. Olyanok, mint a sziklás hegyek: félelmetesek és egyszersmind időtállóan igazságosak. Öt generációjuk enigmatikus tudásként őrzi a havasokban rejtőző valóságos kincsre vonatkozó hitet, s lesz ezáltal is a kincs morális jelentéstartalmát jelképiesítő ragaszkodás és kitartó hűség evilági és transzcendentális példázójává.

Az ezekben a hősökben lezajló kimondatlan érzésviharok rendszerint egy-egy gesztusban, egy robbanó mozdulatban vagy éppen egy a pszichikum legmélyebb dimenziójáig nyilalló elhallgatásban csapódnak ki. Csupán apró jelek és jelzések mögött gomolyognak a lélektaniség mélyre nyúló belső tartományai. Amikor a Varjuk (részben akaratlan) ellenlábasának feleségeként Basa Anna a kislánya szavaiban a saját gyermekkori – a férje által megölt Varju Gáspárhoz kötődő – élményét látja megelevenedni: a fonás közben csak hirtelen feláll, az orsót a földre ejti, majd némán eltűnik, és a szobájába zárkózik. Ennyi utal egy hűséges, az urát is szerető asszony más iránt egész életén keresztül érzett vonzalmára, egy beteljesületlen szerelemre, a balladisztikus ismétlődés (iteráció³⁹) keltette döbbenetre, a feldúló emlék, a sors és a megoldhatatlanul, feldolgozhatatlanul létszerű érzésbonyolultság teljes és hiteles lélektanára. Ez az a komplex egzisztenciális behaviourizmus, amely a testiség mocnásainak, a „testbeszéd”, az öntanúsítás szótlán, nem verbális apró megnyilvánulásainak (fogvacogásoknak és elpirulásoknak, hidegrázós remegéseknek és könnycsordulásoknak, kis elmosolyodásoknak és hirtelen elhallgatásoknak⁴⁰) a jelentéstömörítő megérzékítésén kívül a redukált – hiányos vagy tömondatos – dialógusok fojtott ritmikáját is szervezi, s a csupa „suttogás” és „mozgolódás”, síró-jajgató szél- és esőzúgás telítette, lappangó feszültség áramában az izzó egyéni és történelmi várakozáshangulatnak a gyakran kísérteties atmoszféráját is képes egyszersmind lebilincselőn sugározni. A mérhetetlen intenzitású párbeszéd-alkotás mesterét, a *Barbárokot* író Móricz Zsigmondot ezért sem véletlenül – hiszen önjellemzőként is érvé-

³⁹ Vö.: „Az ismétlés és variálás együtt jár a stilizálással és szimmetrikus kiképzésekkel”; például: „A pojánai összecsapás napján Maksainak meghal a gyermeke, míg Gáspár felesége fiút szül; ugyanaznap, mikor fia születik, meghal Gáspár”. SÓNI, *Művek vonzása*, 61.

⁴⁰ „Egy elpirulás, elsápadás, kézszorítás, elfordulás, dacos fejmozdulat, aztán megy mindenik a maga útján. Érezzük: így kellett lennie.” REMÉNYIK Sándor, *Kézszorítás* (Kolozsvár, Budapest: Polis Könyvkiadó, Luther Kiadó, 2007), 148. – „Az atmoszféra oly sűrű, a humánium annyira telített, hogy minden mozdulat, cselekedet lényegét fejez ki.” FÉJA Géza, *Lapszélre* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 427.

nyesen! – méltatja Kós Károly: novelláit „szűkszavú, kálvinista módon puritán, szinte kopár, dísztelen monumentumoknak” nevezve, „véresen szép balladáknak”, amelyek „méltó és egyenes utódjai a székely népballadáknak”, s amelyek jellemzői a „zordon, kietlenül sötét színmezőben élesen, kegyetlenül hasító vérvörös kontúrok és kivillanó tűzfoltok. Hatalmas arányok parányi területre szorítva; félelmesen nagy dimenziók számban, térben és időben maroknyi helyre préselve.”⁴¹ De Várkonyi Nándor is ekként közelíti a Kós-prózát: „nem a lelki indítékok mozgatják előre meséjét, hanem drámai események, mozgalmak jelenetek (...) Eseményekkel ábrázol, embereinek beszédével és tetteivel, viszont épp ezért az általa felismert, megérett történeti légkört kitűnően adja vissza.”⁴² Sőt, lét és idő archaikus-modern, egzisztenciális öséményének, alaptapasztalatának közvetlen és egyetemes hangulattartományait is feldúsítva (Nicolae Balotă elemzése szerint is): „Kós nem az aprólékos elemzés, hanem a szereplők részleges megvilágításának módszerével él. Jellemzései fény-árnyék játékok. Egy-egy gesztus, szó vagy tett hirtelen fénybe borítja Gáspár alakját, hogy éppily váratlanul újra sötétségbe tűnjön, mintha sorsának mélyére hullana. Kós művészi borítja szereplőit nem a múlt idők, hanem a létezés kódébe”; a „temporalitás, az idő lassú múlása alkotja a tettek, gesztusok, kavargó szenvedélyek hátterét.”⁴³

S ez a sugallatos, metafizikai érintettségű és leheletű balladaiság így aztán (tág értelemben) az egyetemes elbeszélőirodalomnak még a mágikus realista vonulatai között is kontextualizálhatja Kós Károly prózaművészetét. „Az idő kereke csak forog-forog. Emberek halnak és emberek születnek, a cintermekben elkorhadnak a régi fejfák és kidűlnek, de helyettük újak ültetődnek a földbe, és valahány új fejfát farag a faragó ember, annyi cseppnyi bölcsőt is hímez veres tulipánttal meg bazsarózsával, új anyák szíve öröme. A gyermekek pedig megnőnek, és az Úristennek örök életet nevelő keze arcukra írja és szívökbe rója a szülők megfrissült arcát és vérenek melegét” – hangzanak

⁴¹ Kós Károly, „Barbárok – Móríc Zsigmond novellás kötete”, Erdélyi Helikon 5, 4. sz. (1932): 275.

⁴² VÁRKONYI, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940 – A dolgokat a környezetükbe mindig szervesen beágyazó, belekomponáló építőművészi (vele együtt szcenikus, díszletező, koreografikusan színpad- vagy filmszerű) látásmódja (és ebből fakadón mesteri szerkesztése, képszerű és sodró erejű cselekménybonyolítása; „ahány jelenet, megannyi drámai felvonás”)* mellett Kós Károly „írás közben is a képzőművész szemével látja a világot. A képzőművész szeme első pillantásra mindig a dolgok külső tulajdonságait: formáját, színét, tömegét stb. ragadja meg, mivel számára e külső tulajdonságok képezik a dolgok láttató jegyeit. (...) Kós írásművészetének egyik jellegzetessége tehát az, hogy alakjait kívülről befelé haladva jellemzi (...) nem adja aprólékos lélekrajzukat. Nem is célja ez Kósnak. A havasi emberek küzdelmes életében elfojtódik az érzelmek külső kifejezése, az étellel vívott mindennapos harcban nincs idő a lelki élet boncolgatására, ami semmiképp sem jelent érzelemszegénységet (...) egy-egy szavukon, egy-egy jellegzetes mozdulatukon át bepillantást enged hőseinek a kemény felszíni kéreg alatt kavargó érzéseibe”. VARRÓ, *Kós Károly, a szépíró*, 124–127.

⁴³ Nicolae BALOTĂ, *Romániai magyar írók (1920–1980)* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2007), 25–26.

a végtelen bölcséleti távlatú és aurájú szavak. Nemzedékek sorjáznak az élet, a létezés magasabb rendeltetése szerint.⁴⁴ Így a „genealogikus szűzsé” domborodik itt is ki – minthogy a „mágikus realista regényekben (...) a genealógiai események majdnem mindig központi szerepet kapnak, és az elbeszélés figuratív-mágikus jelentésláncainak kitüntetett részeivé válnak”.⁴⁵ S ez a generációk hullámozását megszábozó, predesztinációs léttörvény, ez „a történelem feletti világ a maga részvétnel fenségével mégis alakítja az ember életét. Eből szívja magába az ember minden időben azt, ami benne legtöbb, legnagyobb, legnemesebb. Ez a történelem feletti, idő feletti örök nagyság itatja át a maga teljességében Kós könyvét is: *Kalotaszeg lelkét*”⁴⁶ (Reményik Sándorral szólva). Családtörténeti események, lelki és léthelyzetek ismétlődése a ciklikus – folyton változó és mégis körforgásos – idő sodrásában, az újjászületések és folytatódások mitikus rendjében és reményelvűségében inkarnálódó emberi értéktelenség – egyfajta felemelő és átszellemített egzisztenciális melankólia légkörében: mindez tehát olyan típusú mágikus realizmus megelőzése is lehet, amely egy Gabriel García Márquez *Száz év magányában*,

⁴⁴ Mint az oly sokak által (a teremtésrendi organicizmus jegyében) kigyöngyözött axiómák és szofizmák szerint is: „Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad tenéked” – 2Móz. 20:12.; „Ha valakinek fia elfogadja azt, amit az apja mond, annak egyetlen szándéka sem vall kudarcot; gyermekeihez éppen úgy fog beszélni, mint ahogy a tudást apjától hallotta” – az óegyiptomi Ptah Hotep. *Anthologia humana – Öt ezer év bölcsessége*, szerk. HAMVAS Béla (Szentendre: Medio Kiadó, 1996), 14–15; a „népi életforma” – e „névtelen emberi mű, mint a nyelv” – „nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást.” TAMÁSI Áron, *Szülőföldem* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 121; „az embernek, ha kivonul az árnyékvilágból, embert kell maga helyett állítania. Az életnek, mint kenyéradó gazdának, így kellene szólnia: elmész hát, szolgám? Akkor szolgát állíts a helyedbe!” SÜTŐ András, *Anyám könnyű álmot ígér* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996), 85. – Mert a szerves műveltségben az „emberi életet nem szokás két semmi közötti rövid időbeli tüneménynek érezni. Egy létezés előtti létezés előzi meg, és egy létezés utáni létezés követi.” MİRCEA ELIADE, *A szent és a profán* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 139.

⁴⁵ BÉNYEI Tamás, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 114–115.

⁴⁶ REMÉNYIK Sándor, *Kézsorítás*, 150. – „Van az egész könyvnek egy, az emberein túlnövő és a történelem felett lebegő sajátos életfilozófiai hangulata, amely megilleti az olvasót: minden elmúlik, fejedelmek és kisemberek, történelem és apró életgondok, szerelmek és bolondságok, csak a nagy sötét erdők és a hófejú havasok maradnak változatlanok, s rejtegetik örökre a kincset, az élet titkát, melyért elsovadnak a fejedelmek, nyakát szegi a mindentudó falusi mágus és meghalnak a Varjuk és ellenségeik. A könyv epizódjai igen finom detail-művészettel vannak megalkotva.” MAKKAJ Sándor, „Erdélyi irodalom” In: *Kiáltó szó: Kós Károly emlékezete*, 83. – A regény „alakjai szinte kimerítik Erdély humánumát, magyart, székelyt s románokat egyaránt. Egészen egyszerű emberek mozognak itten, a mindennapok malma zúg s mégis csupa »lényeggel« találkozunk. Kós a mindennapok egyszerűségét az ősképek örökévalóságával elegyíti; teljesítménye egészen eredeti és halhatatlan.” FEJA Géza, *Nagy vállalkozások kora* (Budapest: Magyar Élet kiadása, 1943), 394.

vagy a magyar regényírásban egy Gion Nándor művészetében talál folytatásra és kiteljesedésre. A bűvös atmoszférateremtés, a csodás-mesés motívumok közegeiben még a Varjuk kincsével összefüggő régi könyv, maga az írás titkos igazsága is mintegy „talizmanikus-mágikus funkciót” nyer: „egy jellegzetesen mágikus realista tematikának egyik, az elbeszélés szintjén megjelenő” elemenként: „ez a tematika pedig nem más, mint a beszéd és az írás viszonya.”⁴⁷ A szinte szentként tisztelt, egyfajta szakrális hagyatékként emlegetett kemény bőrtáblás (az őskeleti varázstudományú, „aranycsináló” nagyapától maradt) könyvről – tele olvashatatlanul „furcsa, ákombákom” írással – a halála óráján végrendelkező Varju Miklós ezt tanítja fiának: „Témérdek kincs, arany, az. Tudom. És – szája elé tartotta markát, úgy súgta –, és Ilia is tudja. Ott van most a Talharu alatt, őrzí a kincset... Jártam éjjel és nappal, ha hullott az eső, és hévséges nyáridőben is jártam, és kerestem. Hívtam. Hallgatóztam. És – megtaláltam a nyomát. Itt – kiáltott, és felült, és a tarisznya csatját kinyitotta –, itt, látod ezt a könyvet? Ott kaptam. Egy lyukban, kő alatt. Egy hete csak, hogy kaptam. Ott kellene tovább keresni. A könyv bizonyosan megmondja. Mindent megmond. Ebben van a kulcsa a kincsnek. Csak ki kell nyitni a zárat. Nekem már nincs időm. A Pojánán van, ott, ahol nagyapád is porlad. Várj csak... mondjam el... hogy is kapod meg... várj... várj... a forrás, ahol a hegyből kijön... várj... jaj... várj... Hangja elakadt, szeme kimeredt. Csuklott kettőt, hátrazökkent. Szeme felakadt. Keze görcsösen mutatta a bőrtáblás könyvet. Meghalt...”

És további vonatkozásokban – a konkrét objektívizmus formáiba takart egzisztenciális lélekismeret mértékét tekintve – is összevethető ez a Kós Károly-i nyelviség és epikai beszédmód akár Kosztolányi vagy Ottlik prózastílusával, hanghordozásával, sőt Bodor Ádáméval is. Mert például a kihagyásos – „elliptikus” – és így hátborzongatón baljóslatú eseményrajzok, a természetbe ágyazódó bizarr kegyetlenségek iszonyatának bizonyos színei a Kós-regényben is fellelhetők (például a varjak megrágtá felakasztott juhtolvaj mókokat láttató jelenetekben). Vagy egy apróbb motívum is érdekesen megegyezik: Bodor *Sinistra körzetében* mint színhely központi szerepet játszik (az akár képzeletbelinek vagy átképzelésesnek tűnhető) „Dobrin” falu (gyakran a fiktív „Dobrin City”-ként emlegetve) – és Kósnál is felbukkan a „Dobrin” helységnév („valami tulkokat hajtottak Marişelből Dobrin felé”; „Csakhogy nem Dobrin felé hajtották őket, hanem a dobrusi legelők felé”). Egyébként ez a Dobrin: valóságosan is létező település román neve; egy szilágysági (Szilágy megyei) falué, amely magyarul: Debren.⁴⁸

⁴⁷ BÉNYEI, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*, 107, 109.

⁴⁸ Ld. *Magyar neve?: Határokon túli helységnév-szótár*, szerk. SEBŐK László (Budapest: Arany Lapok Kiadó, 1990), 163, 214. – *Erdélyi helységnévszótár – Kriterion Kézírókönyvek*, szerk. SZABÓ M. Attila, SZABÓ M. Erzsébet (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992), 55, 177. – BODOR Ádám,

De narratológiai szempontból is rendkívül rétegezettnak bizonyul ez a regénynyelv és epikus konstrukció, mivel a szereplői és a szerzői nézőpontok eltérései (egymáshoz közelítő és egymástól távolodó perspektívái): egyúttal egy mindkettőt meghaladó természeti-történelmi értékuniverzalitás misztériumának (benne a „hely szellemének”, a „genius loci”-nak a rejtelmességét) árnyaló-fokozó lehetőségeit nyújtják. A Gérard Genette-i kategóriák⁴⁹ szerinti differenciálódás – a „ki beszél?” és a „ki lát?” közötti különbségtétel lehetségsége az elbeszélés menetében – itt különösképpen összetett fokalizációs képletet mutat éppen azáltal, hogy létezik ebben a világban a látásnak egy olyan kollektív tapasztalati-szellemi horizontja, amely nemigen múlható felül, hanem amelyhez elkerülhetetlenül kapcsolódnia, viszonyulnia kell mind a szereplők, mind a szerző életszemléletének: „Csudálatos dolog, de igaz, hogy az emberek a völgyeket szeretik és nem a hegyeket. Talán, mert félnek tőlük; lehet. Hogy itt fenn erdőt látnak, meg követ, meg felleget, aki az ormok körül tekereg. Hogy itt fenn erősebben zeng a zivatar. (...) De talán éppen ezért nem szeretik a hegyeket. Egyenesen vannak fenn a házak, messze-távol egymástól az udvarok, és nagy a magánosság itt. Akik itt fenn élünk, emberrel ritkábban beszélünk. De sok mindent látunk mi. A völgyi ember minket nem láthat, de mi belelátunk a faluba, az udvarokba, a földekre és a kertekbe, belelátunk a völgyi ember életébe. Mindent látunk, és sokat tudunk. De ők nem is láthatnak minket. Ők csak a nagy hegyet látják, a köveket és a gomolygó felleget, aki minket beborít, és hallják zúgni a szelet. De minket nem látnak. A mi dolgainkat nem tudhatják, a mi életünk nekik titok örökké. Talán azért is nem szeretnek minket a völgyi emberek: mert az ember nem szereti, ha feje felett valami ösmeretlenséget tud”; de a hegyekből is sokan mégis, mint a vizek, lefelé tartanak: „Örökké lefelé nézők, örökké lefelé vágódik. Mennek is, mindig csak mennek, húzódnak a vizek mentén lefelé a völgyi falukba, a városokba. Sokan mennek”; „De lám, megtörtént egyszer, hogy egy ember a völgyből elindult fel a hegynek” – hallatszik a regény egy helyéről, példaként e sokszempontú, sokszögű (a népet, a különös Varjukat, a szerzői és a mindenekre kinyíló egyetemes, transzcendens nézőpontokat átfogó), bőségesen megrétegzett világkép, világlátás finom és bűvös komplexitására.

Kós Károly írásművészetének eleven időszerűségét és érvényességét a huszadik századi művészeti modernség folyamatait tekintve, azaz immanszestétikai szempontok alapján is egyre erőteljesebbnek érezhetjük. Mert

A börtön szaga: Válaszok Balla Zsófia kérdéseire (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2001), 185–187.

⁴⁹ Ld. DOBOS István, „Az elbeszélés elméleti kérdései: Narratológiai vázlat”, in *Próza művek elemzése és a verstan tanítása a középiskolában*, szerk. JUHÁSZ Béla (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Pedagógiai Intézet, 1997), 8–28. – Ld. még: „Gérard Genette, a szerzőkészítő”, *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 65, 4. sz. (2019)

– amint Féja Géza megállapította – regényének Kós Károly az „építőmester matematikai szigorával, a költészet bűbájával, az egyszerűség ígézetével és a szüntelen lényegre találó művész biztonságérzetével írta minden mondatát”; így az kivételesen „sokrétű műalkotás, csupa sűrűség, feszültség, mélybe nyúló helytörténeti gyökérszál és kozmikus életérzés, komor történelmi tudatosság és férfias líra, a síksági meg a hegyi ember hol szétágazó, hol egymásnak futó útjai, népek békéje a havason, pártok viaskodása a síkságon, pakulárok és bocskoros nemesek természetes szövetsége fönn a faóriások világában”.⁵⁰

⁵⁰ FÉJA Géza, *Törzsek, hajtások* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 179.

